

SEKS EN SEKSUELE RISICO'S BIJ VMBO-SCHOLIERNEN ANNO 2002¹

Ine Vanwesenbeeck², Floor Bakker², Michelle van Fulpen², Theo Paulussen³, Jos Poelman⁴ & Herman Schaalma⁵

Dit artikel doet verslag van de resultaten van een onderzoek naar gedrag en attitudes op het terrein van seksualiteit en seksuele risico's bij scholieren in de onderbouw van het VMBO (N=1590) en van een daaraan gekoppelde effectevaluatie van het vernieuwde voorlichtingspakket Lang Leve de Liefde. Gevonden wordt, onder andere, dat 22% van de onderzoeksgroep (gemiddelde leeftijd 14 jaar en 2 maanden) ervaring heeft met geslachtsgemeenschap. Dat is een iets hoger percentage dan in 1995 in het onderzoek Jeugd & Seks gevonden werd. Risico-inschatting en attitudes en gedragsintentie inzake condoom en pilgebruik zijn goed te noemen. Op het vlak van daadwerkelijk pil- en condoomgebruik bij de eerste keer seks zien we geen verslechtering ten opzichte van 1995 en bij groepen van niet-Nederlandse afkomst wordt zelfs een verbetering geconstateerd. Desondanks wordt er door veel VMBO-scholieren aanzienlijk seksueel risico gelopen. Bijna één op de vier gebruikt bij de eerste keer seks pil noch condoom. Bij de laatste keer seks is dat ongeveer één op de zes. Verder is er ruime evidentie, dat de seksualiteit van VMBO-scholieren anno 2002 nog steeds veel seksestereotypie laat zien. Sekseverschillen liggen het scherpst in de islamitische groep. Verschillen tussen etnische groepen blijken aan iets meer verandering onderhevig en bovendien soms genuanceerder te liggen dan in 1995 beschreven. Het nieuwe Lang Leve de Liefde blijkt in vele opzichten een effectief pakket voor seksuele vorming in de schoolse setting, alhoewel zowel aan seksspecificiteit als aan culturele specificiteit van de seksuele vorming meer aandacht geschonken moeten worden. Daarnaast blijkt beïnvloeding van feitelijk gedrag, alsook het behoud van verandering op de langere termijn, moeilijk te realiseren met een pakket dat zes lessen omvat. Schoolse seksuele vorming is van groot belang, maar zou niet beperkt moeten blijven tot de onderbouw en bovendien systematischer gecompleteerd moeten worden met vorming 'op maat' in (seks- en cultuurspecifieke) buitenschoolse settings.

Sinds het onderzoek Jeugd & Seks uit 1995 (Brugman, Goedhart, Vogels & van Zessen, 1995) is er in Nederland geen grootschalig onderzoek meer gedaan naar het seksuele gedrag, de seksuele opvattingen en de seksuele risico's onder jongeren. Met het onderzoek dat hier gepresenteerd wordt, wordt dat tekort deels ingelost. Deels, aangezien de onderzoeksgroep weliswaar met bijna 1600 respondenten groot genoemd mag worden, maar desondanks niet een representatieve steekproef betreft van alle Nederlandse jongeren. Alleen scholieren in (de onderbouw van) het Voortgezet Middelbaar Beroeps Onderwijs (VMBO) zijn onderzocht, waarbij de 'oudere jongeren' en scholieren op de hogere opleidingsniveaus buiten beschouwing zijn gebleven. In het onderzoek van Brugman e.a. (1995) bleken VMBO-scholieren echter wel relatief seksueel actief en ook relatief veel risico's te lopen. Met de huidige signalen dat zowel de incidentie van soa als het aantal tienerzwangerschappen in Nederland toenemen (zie Vogels, Buitendijk, Bruil, Dijkstra & Paulussen, 2002), is het dan ook ui-

termate relevant opnieuw naar het seksuele gedrag van deze groep te kijken. Dat wordt hier gedaan op basis van de bevindingen uit het onderzoek dat werd uitgevoerd in het kader van het Genesisproject.

Genesis staat voor GENDER, Etniciteit en Seksualiteit. In Seksuele vorming, werd van 1999-2002 gefinancierd door ZonMw en uitgevoerd door de Rutgers Nisso Groep, de Stichting soa bestrijding en de Universiteit van Maastricht. In Genesis werd nauw samenwerkt met SLIM, een Systematische Landelijke Implementatie van seksuele voorlichting, waarin naast de genoemde organisaties, ook het Nederlands Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie (NIGZ) en TNO Preventie en Gezondheid betrokken waren. De Genesisstudie omvatte, om te beginnen, een nieuwe bewerking van 'Lang Leve de Liefde', een in Nederland veel gebruikt en effectief gebleken programma voor seksuele vorming voor scholieren in het voortgezet onderwijs (Schaalma, 1995). Behalve op een modernisering en actualisering van het oude pakket, was de nieuwe bewerking er met name op ge-

¹ Geaccepteerd voor publicatie: 5 februari 2003.

² Dr. I. Vanwesenbeeck, F. Bakker, M. van Fulpen, Rutgers Nisso Groep; Dr. Th. Paulussen, TNO-pg; J. Poelman, Stichting soa bestrijding; dr. H. Schaalma, Universiteit Maastricht. Correspondentie naar: dr. I. Vanwesenbeeck, Rutgers Nisso Groep, Postbus 9022, 3506 GA Utrecht, tel. nr. 030-2313431; email: I.Vanwesenbeeck@rng.nl

richt om het pakket gevoeliger te maken voor sekseverschillen op het terrein van seksualiteit, explicieter aan te laten sluiten bij de verschillende voorlichtingsbehoeften van jongens en meisjes en, bovendien, om het pakket beter geschikt te maken voor gebruik in de multiculturele klas. Vervolgens is binnen Genesis door middel van een grootschalig veldexperiment bekeken of het nieuwe programma bij leerlingen even gunstige, of zelfs gunstiger, effecten liet zien als het oude. Daartoe zijn zowel voorafgaand aan de toepassing van Lang Leve de Liefde, alsook vlak en nog eens zes maanden daarna vragenlijsten afgenomen bij de leerlingen. Aangezien er binnen SLIM, onder andere, docenten gedurende vijf sessies getraind zijn ten behoeve van een beter gebruik van Lang Leve de Liefde in de klas, was er tevens de mogelijkheid de meerwaarde van de docententraining te onderzoeken.

Dit artikel omvat vooral een beschrijving van het seksuele gedrag en de seksuele attitudes van de doelgroep van Lang Leve de Liefde, waarover bij de nulmeting van de Genesisstudie informatie is verzameld. De aspecten die besproken worden sluiten voor een deel aan bij de variabelen die in modellen van gezondheidsgedrag beschreven worden als voorspellend voor de intentie om beschermingsgedrag te vertonen, in dit geval veilig te vrijen. Gedoeld wordt op, bijvoorbeeld, kennis van seksuele risico's, risicoperceptie, sociale normen ten aanzien van condoomgebruik, attitudes ten aanzien van condooms en eigen effectiviteit ten aanzien van condoomgebruik. Daarnaast zijn er echter ook aspecten opgenomen waarvan (vanuit een minder rationalistische optiek) aangetoond is dat zij van invloed kunnen zijn het feitelijke seksuele gedrag, zoals attitudes ten aanzien van genderrollen, seksueel zelfbeeld en seksuele assertiviteit en empathie. Behalve naar gedrag en attitudes van jonge VMBO-scholieren als groep, wordt systematisch gekeken naar verschillen (en overeenkomsten) tussen jongens en meisjes en tussen verschillende etnische bevolkingsgroepen. Voor zover mogelijk worden vergelijkingen gemaakt met Jeugd & Seks 1995. Tevens zal er kort worden ingegaan op de resultaten van de effectmeting. Er is gekozen voor een toegankelijke beschrijving zonder al te veel informatie over operationalisaties en statistische toetsen. Voor de methodologische en statistische verantwoording wordt verwezen naar van Fulpen, Bakker, Breeman, Poelman, Schaalma & Vanwesenbeeck, 2002. Waar hier gesproken wordt over verschillen gaat het echter steeds om statistisch significante verschillen.

De onderzoeksgroep

In totaal hebben 1590 scholieren aan het onderzoek

meegewerkt, iets meer meisjes (n=831) dan jongens (n=759). Hun leeftijden variëren van 11 tot 18 jaar, met een gemiddelde van 14 jaar en 2 maanden. De meerderheid (70%) zit in het tweede leerjaar van het VMBO en een kwart in het derde (26%). De overigen zijn vrijwel allen eersteklassers.

Van bijna driekwart van de respondenten zijn beide ouders in Nederland geboren (73%, n=1156). Van ongeveer één op tien (11%, n=168) is minstens één ouder geboren in Marokko, Turkije of een ander islamitisch land, bijvoorbeeld Afghanistan. Een derde groep heeft minstens één ouder die afkomstig is uit het Caribisch gebied, Suriname of een ander Latijns-Amerikaans land (7%, n=114). Waar in de resultaten gesproken wordt over verschillen tussen scholieren van Nederlandse, islamitische of Caribische achtergrond, dan wordt gerefereerd aan deze drie groepen. Als gesproken wordt over de gehele groep (en voor de hele groep geldende sekseverschillen), zijn daarnaast nog 67 scholieren van Westerse afkomst opgenomen en 85 van 'overige herkomst', bijvoorbeeld China of Rusland.

Op de vraag of zij verkering hebben, antwoorden drie op de tien scholieren (29%) bevestigend. Scholieren van niet-Nederlandse afkomst doen dat iets vaker dan degenen van Nederlandse afkomst (40% versus 27%) en ook meisjes zeggen iets vaker dat ze verkering hebben dan jongens (32% versus 27%). Het sekseverschil is het sterkst in de Caribische groep (47% versus 29%). Uit de antwoorden op de vraag of men op jongens, op meisjes of op beide valt (of dat nog niet weet) valt af te leiden dat vrijwel allen (97%) zich identificeren als heteroseksueel.

Informatie, communicatie en kennis over seks

De school blijkt, ook voorafgaand aan de toepassing van het pakket Lang Leve de Liefde, de belangrijkste bron van informatie over seksualiteit voor VMBO-scholieren. Toch geeft ruim een derde van alle scholieren aan via de school (op dat moment nog) helemaal geen of weinig informatie verkregen te hebben. Op een schaal van 1 (geen) tot 4 (heel veel) scoren de respondenten gemiddeld 2,7 voor informatie verkregen via de school, waarna, respectievelijk, de vriendenkring (2,4), de ouders (2,2) en de media (2,0) volgen. Jongens ontvangen relatief weinig informatie via hun ouders en relatief veel via de media (met name via televisie en internet), waardoor er voor hen, in tegenstelling tot de meisjes, geen significant verschil tussen die twee bronnen van informatie is. Informatie wordt nog veelal via seksegenoten verkregen, dus door meisjes via de moeder en vriendinnen en door jongens via de vader en vrienden. Islamitische en, in

mindere mate, Caribische scholieren krijgen relatief weinig informatie via de ouders en relatief veel informatie via de vriendenkring en via de media. Voor informatie via de school doen deze verschillen zich niet voor.

We hebben de respondenten gevraagd hoe vaak zij met verschillende personen over seksuele gevoelens en over seksuele risico's praten. Over het algemeen wordt er meer over seksuele gevoelens gesproken dan over seksuele risico's, maar over beide onderwerpen is de communicatie beperkt: op een schaal van 1 (nooit) tot 3 (vaak) zijn de gemiddelde scores, respectievelijk, 1,8 en 1,6. Meer dan eenderde van deze scholieren praat nooit over seksuele gevoelens; bijna de helft nooit over risico's. Toch geven respondenten ook aan dat zij, althans met leeftijdsgenoten, het in principe gemakkelijker vinden om over seksuele risico's dan over seksuele gevoelens te praten. Jongens rapporteren verder bij beide onderwerpen meer gemak om met meisjes te praten dan met jongens. Voor meisjes zelf geldt dat nog sterker, vooral voor islamitische meisjes.

Kijken we verder naar de mate van communicatie bij verschillende gesprekpartners, dan scoort (voor degenen voor wie dat van toepassing is) de 'verkering' (met een gemiddelde score van 1,9) het hoogst, waarna de beste vriend(in) (1,8) en de ouders (1,6) volgen. Toch heeft een derde van degenen met verkering (ook) nog nooit met hem of haar over seksuele gevoelens of seksuele risico's gesproken. Met uitzondering van de communicatie met de verkering, rapporteren meisjes in alle opzichten meer frequente communicatie dan jongens, alhoewel islamitische meisjes zowel met de beste vriendin als over seksuele risico's relatief weinig praten, even weinig als de islamitische jongens. Op beide punten, alsook op communicatie met de verkering, scoren de Caribische scholieren, met name de meisjes, overigens het

hoogst.

Om de kennis op het vlak van seksuele risico's in kaart te brengen, hebben de respondenten voor 14 uitspraken (bijvoorbeeld 'de pil verkleint de kans dat je aids of een andere soa oploopt' en 'als je geen lichamelijke klachten hebt kun je toch een soa hebben') aangegeven of deze juist of onjuist waren of dat ze het antwoord niet wisten. Gemiddeld worden drie op vijf antwoorden goed beantwoord. Meisjes geven vaker het goede antwoord (en ook vaker 'weet niet') en minder vaak het foutieve dan jongens, alhoewel ook op dit punt islamitische meisjes achterblijven en samen met de islamitische jongens de laagste scores op kennis laten zien. Ook scholieren van Caribische herkomst geven blijk van minder juiste kennis dan Nederlandse. Voor zowel het sekseverschil in kennis over seksuele risico's als de verschillen tussen Nederlandse en niet-Nederlandse scholieren op dit punt zijn ook in eerdere studies aanwijzingen gevonden (bijvoorbeeld Brugman e.a., 1995; Danz & Vogels, 1994; Rademakers e.a., 1992).

Seksuele ervaring

Jongens van deze leeftijd blijken op alle bevroegde fronten meer seksueel ervaren te zijn en dus eerder met seks te beginnen dan meisjes (zie Tabel 1): ze zijn vaker in aanraking geweest met seks in de verschillende media, ze hebben zich vaker seksueel opgewonden gevoeld, ze hebben vaker gemasturbeerd, vaker gevreeën, vaker gevreeën met iemand van hetzelfde geslacht, vaker ervaring met (zowel passieve als actieve) vormen van orale seks en vaker ervaring met penetratieve seks, zowel met geslachtsgemeenschap als met anale seks. Dit robuuste sekseverschil doet zich in alle bevolkingsgroepen voor, met uitzondering van dat voor geslachtsgemeenschap onder de groep van Nederlandse afkomst. Nederlandse jongens

Tabel 1: Seksuele ervaring van meisjes (n=831) en jongens (n=759) in de onderbouw van het VMBO (gemiddelde leeftijd 14 jaar en 2 maanden)¹

% meisjes	% jongens	ervaring met
37	65	seks in de media
52	80	seksuele opwindning
24	50	masturbatie
43	50	vrijen
2	5	vrijen met iemand van hetzelfde geslacht
16	26	orale seks (passief of actief) ²
18	26	geslachtsgemeenschap
3	10	anale seks
15	4	gedwongen zijn tot seksuele handelingen
<1	5	gedwongen hebben tot seksuele handelingen

¹ Alle sekseverschillen zijn significant ($p < .05$)

² Er zijn geen verschillen gevonden voor actieve versus passieve orale seks

en meisjes hebben even vaak al ervaring met geslachtsgemeenschap, maar de voorsprong van jongens op meisjes in deze doet zich des te sterker voor in de niet-Nederlandse groepen, met name de islamitische. Een opvallende uitzondering vormen tevens de Caribische jongeren waar het gaat om vrijen met iemand van hetzelfde geslacht: evenveel jongens als meisjes van Caribische afkomst hebben hier ervaring mee. Opvallend is verder dat, terwijl geen van de islamitische jongens aangaf homoseksueel te zijn, zij de groep zijn waarvan het hoogste percentage (8%) zegt ervaring te hebben met vrijen met iemand van hetzelfde geslacht, terwijl de islamitische meisjes (ook) op dit punt juist de minste ervaring hebben.

Niet onverwacht, blijken de islamitische meisjes overigens op alle fronten het minst ervaren. Wat seksuele opwindning en masturbatie betreft zijn ook de islamitische jongens minder ervaren dan de Caribische en de Nederlandse jongens, maar als het op vrijen, orale seks, geslachtsgemeenschap en anale seks aankomt, zijn het daarentegen de Nederlandse jongens die minder ervaren zijn dan hun seksegenoten van niet-Nederlandse afkomst. Terwijl bijvoorbeeld, ongeveer een vijfde van de jongens van Nederlandse afkomst al geslachtsgemeenschap heeft gehad, is dat onder de islamitische jongens krap de helft en onder de Caribische jongens ruim de helft. Caribische meisjes hebben met geslachtsgemeenschap procentueel iets vaker, maar statistisch even vaak ervaring als Nederlandse. De Caribische scholieren, jongens zowel als meisjes, hebben verder met name met anale seks relatief veel ervaring.

Opvallend is dat, terwijl 22% van de gehele groep jongeren zelf ervaring met geslachtsgemeenschap heeft, bijna twee keer zoveel jongeren, namelijk vier op de tien, denken dat 'de meeste leeftijdsgenoten van hetzelfde geslacht al met iemand naar bed zijn geweest'. Aangenomen dat men vaak refereert aan de eigen etnische groep, maken de niet-Nederlandse meisjes hier de grootste inschattingfout. In hoeverre men dit vervolgens als een dwingende sociale norm dan als een voor zichzelf ongeschikte praktijk beschouwt, kan uit onze gegevens niet opgemaakt worden.

Negatieve ervaringen

Aan degenen die ervaring hebben met geslachtsgemeenschap en/of anale seks (150 meisjes en 197 jongens), is tevens gevraagd of zij wel eens een soa hebben gehad. Drie procent geeft aan wel eens een soa te hebben gehad en jongens zeggen dit vaker dan meisjes (5% versus 2%), maar dat verschil is vanwege de kleine betrokken aantallen (het gaat hier om res-

pectievelijk 8 jongens en 2 meisjes) niet significant. Op de totale groep betreft het minder dan 1%, een getal dat begrijpelijkerwijs lager ligt dan dat van 2% voor jongeren tussen de 15 en 20 jaar (Bakker & Sandfort, 2001). Acht procent van zowel de 'ervaren' jongens als meisjes heeft wel eens een soa-test gedaan.

Van degenen met ervaring met geslachtsgemeenschap zegt daarnaast 10% van de meisjes en 9% van de jongens dat ze wel eens zwanger zijn geweest, dan wel een meisje zwanger hebben gemaakt. Nog eens 12% van de ervaren jongens zegt het niet te weten. De meisjes zijn vooral van Nederlandse afkomst en, in mindere mate, van Caribische afkomst. Dit laatste is niet in overeenstemming met bevindingen van Vogels e.a. (2002), dat tienerzwangerschappen relatief vaak voorkomen onder meisjes van Surinaamse en Antilliaanse afkomst. Slechts acht van de 14 betrokken meisjes in onze studie hebben desgevraagd toelichting gegeven. Zeven daarvan hebben een abortus laten plegen en één meisje gaf aan haar zwangerschap te hebben voldragen. Als we uitsluitend deze acht meisjes in ogenschouw nemen, dan komen we uit op een zwangerschapscijfer van 9,6 op 1000 meisjes voor onze steekproef; bij beschouwing van alle 14 meisjes is dat 16,8 op 1000 meisjes. De landelijke abortusregistratie laat een zwangerschapscijfer zien van 14,1 voor 15-19 jarige meisjes (Rademakers, 2002). Gezien de kleine aantallen en het gebrek aan gedetailleerde informatie in deze studie op dit punt en het leeftijdsverschil met de groep in de abortusregistratie, is het echter niet verantwoord hier verregaande conclusies uit te trekken.

Op het vlak van seksuele ervaring is, tot slot, ook gevraagd of men wel eens gedwongen is tot seksuele handelingen. Dit is de enige ervaring die meisjes meer hebben dan jongens en het verschil tussen de seksen is op dit punt bovendien het grootst: 15% van de meisjes (versus 4% van de jongens) zegt wel eens gedwongen te zijn tot seksuele handelingen. Aan de andere kant zegt ruim 5% van de jongens (tegen nog geen 1% van de meisjes) zelf wel eens iemand tot seksuele handelingen te hebben gedwongen. Caribische jongens scoren, opvallend, op beide punten relatief hoog. Vergelijkingen met andere studies, bijvoorbeeld die van Bajema (2001) naar seksuele intimidatie op school (waarvan blijkt dat 24% van de meisjes en 11% van de jongens er ervaring mee heeft, maar waarvan over het geheel genomen 54% verbaal van aard is) gaan ook hier te zeer mank om er verdere conclusies aan te verbinden.

Attituden ten aanzien van seksualiteit

Respondenten hebben in de vragenlijst de mate van instemming aangegeven bij een aantal uitspraken over (de eigen) seksualiteit. Er zijn betrouwbare maten ontwikkeld voor seksuele onzekerheid, seksuele schuld en schaamte, seksuele preoccupatie, relatie- versus lichaamsgerichtheid, genderconservatisme en tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit en mensen met aids.

Onzekerheid, schuld/schaamte en preoccupatie inzake seks blijken (onverminderd) seksestereotiep verdeeld: meisjes ervaren meer onzekerheid, schuld en schaamte en jongens zijn sterker gepreoccupeerd. Over de gehele groep genomen doen geen van drie emoties zich overigens erg sterk voor: de gemiddelde scores op een vijf-puntschaal zijn, respectievelijk, 3,1 voor preoccupatie, 2,8 voor onzekerheid en 1,9 voor schuld en schaamte. Sekseverschillen tonen zich het sterkst op de extreme scores: meer dan 6 keer zoveel meisjes als jongens voelen zich (erg) onzeker en 2,5 keer zoveel jongens als meisjes voelen zich (sterk) gepreoccupeerd. De islamitische groep onderscheidt zich enigszins van de anderen: de meisjes zijn minder gepreoccupeerd en ervaren meer schuld en schaamte, maar zowel meisjes als jongens getuigen wel iets minder dan de andere groepen van seksuele onzekerheid. Als groep waarderen de scholieren verder relatiegerichte aspecten van seks (bijvoorbeeld, de verliefdheid en romantiek, dicht bij iemand anders zijn, de verkering) iets meer dan de lichaamsgerichte aspecten (bijvoorbeeld de lichamelijke opwindings, de bevrediging van seksuele behoeften). Ook hier doen zich echter sekseverschillen voor in voorspelbare richting: meisjes onderschrijven de aantrekkelijkheid van relatiegerichte aspecten sterker dan jongens en ook sterker dan de lichaamsgerichte; voor jongens ligt dit andersom (zij het met een milder contrast tussen 'lichaam' en 'relatie'). De sekseverschillen doen zich voor alle bevolkingsgroepen voor, maar liggen voor relatiegerichte aspecten relatief scherp in de Caribische groep en voor lichaamsgerichte aspecten beduidend sterker in de islamitische groep.

Ten aanzien van genderconservatisme (de mate van instemming met, bijvoorbeeld, 'een jongens hoort een meisje te versieren, niet andersom' en 'meisjes moeten zich op het gebied van seks terughoudender gedragen dan jongens') doen zich, in tegenstelling tot eerdere studies onder oudere groepen (bijvoorbeeld Vanwesenbeeck, Bekker & van Lenning, 1999) geen verschillen voor tussen de seksen. Gezien de sekseverschillen op alle andere fronten, toont zich hier een ogenschijnlijke discrepantie tussen norm en gedrag. De jongeren geven, over het geheel genomen, blij

van een gematigd conservatisme (gemiddelde score is 2,5 op een 5-puntschaal), maar de niet-Nederlandse groepen, vooral de islamitische jongeren, zijn beduidend conservatiever. De sociale normen inzake genderrollen zoals die worden waargenomen bij zowel de ouders als de beste vriend of vriendin komen gedeels overeen met de opvattingen van de scholieren zelf: islamitische jongeren, met name meisjes, nemen het sterkst genderconservatisme waar bij deze 'belangrijke anderen', Nederlandse jongeren het minst. Over de gehele groep genomen denkt bijna de helft dat hun ouders vinden 'dat meisjes terughoudend moeten zijn op het gebied van seks', bij de beste vriend of vriendin is dat een derde.

Islamitische scholieren blijken verder beduidend minder tolerant dan alle anderen in hun houding ten aanzien van zowel homoseksualiteit als mensen met aids. Meisjes in alle bevolkingsgroepen, maar in het bijzonder de Nederlandse, zijn relatief tolerant.

Attituden ten aanzien van risico, pil- en condooms

De kans dat men zelf soa of aids oploopt bij 'vrijen zonder condoom met iemand die men niet goed kent' wordt, gemiddeld, 'best groot' gevonden (gemiddelde score 3,2 op een 4-puntschaal). Bij 'iemand waar ik al een paar maanden verkering mee heb' ligt de risico-inschatting lager: gemiddelde score 2,5. Meisjes schatten het risico iets hoger in dan jongens, maar er zijn geen verschillen tussen de bevolkingsgroepen. Het risico op zwangerschap wordt iets hoger ingeschat dan dat op infectie met soa/hiv, ook hier hoger in een losse relatie (gemiddelde score 3,4) dan in een vaste (3,2). In het laatste geval schatten Nederlandse scholieren het risico iets hoger in dan de anderen. Meisjes zijn ook hier in beide gevallen gevoeliger voor het risico dan jongens.

Meer dan de helft van de scholieren (57%) is het (sterk) eens met de stelling 'meisjes moeten beslist de pil gebruiken voordat ze met iemand naar bed (zouden) gaan'. Islamitische meisjes scoren hier iets hoger dan de andere meisjes en eveneens iets hoger dan de islamitische jongens. Daarentegen is ook ruim de helft (55%) het eens met 'op de pil kun je nooit helemaal vertrouwen' en dit is hetzelfde in alle groepen. Verder is een grote meerderheid (85%) het eens met 'in verband met aids en andere soa moet je altijd een condoom gebruiken' en ook hier worden geen verschillen gevonden tussen de groepen. De in andere studies negatievere houding van jongens ten aanzien van condoomgebruik toont zich wel in de instemming met 'het is overdreven om een condoom te gebruiken als het meisje de pil slikt' (waarmee over

de gehele groep genomen overigens slechts 11% het eens is) en de expliciete link met soa/hiv dus afwezig is. Bovendien vinden islamitische en Caribische jongeren dit vaker overdreven dan Nederlandse. Islamitische jongens hebben daarentegen weer juist iets vaker vertrouwen in condooms dan de andere jongens. Van de gehele groep vindt overigens een ruime meerderheid (82%) dat je 'op condooms nooit helemaal kunt vertrouwen'. Aan de andere kant wordt ook door driekwart de mening gedeeld dat het verantwoordelijk gedrag is om condooms bij je te hebben en dit wordt, tegen de verwachting in, van meisjes evenzeer verantwoordelijk gevonden als van jongens (respectievelijk door 74% en 75%). Al bij al onderschrijft men (gemiddeld, en voorafgaand aan de implementatie van het lespakket) de noodzaak om condooms te gebruiken tegen soa/hiv, ook als het meisje de pil gebruikt, en vindt men het een goede zaak als zowel jongens als meisjes condooms bij zich hebben, maar het vertrouwen in condooms en, in mindere mate, in de pil, zijn relatief laag.

Het blijkt dat (ook) de sociale normen, oftewel de veronderstelde attitudes van 'belangrijke anderen' wat betreft pil- en condoomgebruik, positief zijn. Zo wordt gevonden dat acht op de tien scholieren denken dat hun ouders vinden 'dat meisjes beslist de pil moeten gebruiken voordat ze met iemand naar bed gaan' en zeven op de tien denken dat van hun beste vriend of vriendin. Opvallend is dat Nederlandse jongeren iets minder vaak dan de anderen deze positieve norm ten aanzien van pilgebruik bij hun ouders waarnemen en dat Caribische jongeren dat bovendien iets vaker dan de anderen denken van hun beste vriend of vriendin. Inzake de sociale normen wat betreft condoomgebruik, vervolgens, wordt gevonden, dat ruim negen op de tien scholieren denken dat hun ouders vinden dat 'zij in verband met soa en aids altijd een condoom moeten gebruiken als zij met iemand naar bed gaan' en krap negen op de tien denken dat van hun beste vriend of vriendin. Meisjes percipiëren een positieve norm ten aanzien van condoomgebruik bij deze 'belangrijke anderen' iets vaker dan jongens, maar er doen zich in deze geen verschillen tussen de bevolkingsgroepen voor. Als we kijken naar de mate waarin men denkt dat (de meeste) leeftijdsgenoten (van hetzelfde geslacht) altijd de pil of het condoom zouden gebruiken als zij met iemand naar bed gaan, dan blijkt ongeveer 40% dit te veronderstellen in het geval van de pil en het dubbele (ongeveer 80%) doet dat wat betreft het condoom. Ook hier is weer opvallend, dat Caribische jongeren het pilgebruik van hun leeftijdsgenoten hoger inschatten dan de jongeren van Nederlandse afkomst.

Vaardigheden en eigen-effectiviteit

Durven deze scholieren, om te beginnen, condooms te kopen? Tweederde (66%) zegt van wel en het percentage is 83 in de groep die ervaring heeft met geslachtsgemeenschap en/of anale seks. Iets meer dan een kwart van de gehele groep (28%) en ongeveer tweederde van de 'ervaren' groep heeft ze ook al eens gekocht. Meisjes, vooral islamitische meisjes, doen dat veel minder dan jongens en alleen de Caribische meisjes durven het even goed. De Caribische jongens hebben het vaakst condooms gekocht. Met name de Caribische jongens en de (ervaren) Caribische meisjes hebben ze ook relatief vaak bij zich.

Met betrekking tot (verwachte) assertiviteit (weten wat men wil op het gebied van seks, op het gemak voelen en initiatief kunnen nemen tijdens het vrijen, wensen kenbaar kunnen maken), vervolgens, wordt gemiddeld net iets boven het midden van een 3-puntschaal gescoord (2,2) en hier doet zich opnieuw het stereotiepe sekseverschil voor dat de scores van meisjes lager zijn dan die van jongens. Dat geldt voor alle bevolkingsgroepen met de laagste assertiviteit voor de islamitische meisjes. Het verschil tussen de seksen ligt op het punt van empathie (rekening houden met de wensen en grenzen van de partner) wederom stereotiep, dus andersom, alhoewel er in de Caribische groep geen verschil is tussen jongens en meisjes op dit punt. Over het geheel genomen schatten de respondenten hun empathische vaardigheden (gemiddelde score 2,8) iets hoger in dan hun assertieve en dat geldt voor alle bevolkingsgroepen.

Eigen-effectiviteit, oftewel het vertrouwen dat respondenten hebben om bepaald gedrag te vertonen, is verder bekeken voor het vasthouden aan de eigen grenzen in een seksueel contact terwijl de ander er op aandringt om verder te gaan. Over het geheel genomen denken scholieren dat dit hen waarschijnlijk wel zal lukken (gemiddelde score 3 op een 4-puntschaal) en wel iets beter in een los contact dan in een 'vaste' relatie. De meisjes schatten hun grensstellend vermogen in beide gevallen hoger in dan de jongens. Er doen zich geen verschillen voor tussen bevolkingsgroepen. Inzake de eigen-effectiviteit om een condoom te gebruiken ondanks onwil daartoe bij de partner zijn de resultaten vrijwel identiek als bij het vasthouden aan de eigen grens, alhoewel meisjes op dit punt evengoed denken te slagen in een vaste als in een losse relatie. We hebben gekeken of er hier, gezien het groot aantal 'onervarenen' in de steekproef, sprake zou kunnen zijn van onrealistisch optimisme, maar er worden, in tegenstelling tot de resultaten van Schaalma, Kok & Peters (1993) op dit punt, geen verschillen in eigen-effectiviteit gevonden tussen hen met en hen zonder

ervaring met geslachtsgemeenschap (en/of anale seks).

Intentie en gedrag inzake condoom- en pilgebruik

Driekwart van de scholieren (75%) is *zeker* van plan om een condoom te gebruiken in een (hypothetisch) seksueel contact met iemand die ze nog niet goed kennen, ook als het meisje de pil gebruikt en nog eens 17% is dat *waarschijnlijk* van plan. Als het een partner betreft die ze al een paar maanden kennen, ligt de intentie iets lager: 65% is het dan zeker en 22% is het waarschijnlijk van plan. Meisjes in alle bevolkingsgroepen zijn het, vooral bij een los contact, vaker van plan dan de jongens: 82% van de meisjes en 67% van de jongens zijn het zeker van plan bij een los contact; bij een 'vast' contact zijn die percentages, respectievelijk, 68% en 61%. Uitsluitend onder de jongens doet zich een verschil voor tussen de bevolkingsgroepen: jongens van Nederlandse afkomst zijn het, ongeacht het soort contact, sterker van plan dan islamitische; de Caribische jongens zitten ertussen in maar verschillen van geen van beide andere groepen significant.

En in hoeverre gebruiken de scholieren dan ook daadwerkelijk een condoom? Kijken we eerst naar het condoomgebruik tijdens de *eerste* keer geslachtsgemeenschap. Iets minder dan driekwart (72%) heeft bij de eerste keer een condoom gebruikt. Eén op de vijf (19%) heeft zowel condoom als pil gebruikt, maar een iets grotere groep gebruikte geen van beiden (23%). Wat betreft condoom- en pilgebruik tijdens de eerste keer geslachtsgemeenschap doen zich geen verschillen tussen de seksen of de bevolkingsgroepen voor. Tijdens de *laatste* geslachtsgemeenschap heeft 68% een condoom gebruikt, ruim een kwart (27%) deed aan 'double dutch' en ongeveer één op de zes (16%) gebruikte pil noch condoom. Het condoomgebruik tijdens de laatste keer ligt in alle bevolkingsgroepen lager voor meisjes dan voor jongens. Bovendien blijkt uit de huidige gegevens, dat de islamitische en Caribische meisjes, zowel in vergelijking met de jongens van dezelfde afkomst als in vergelijking met de Nederlandse meisjes, vaker pil noch condoom bij de laatste geslachtsgemeenschap gebruiken. Nederlandse jongens en meisjes gebruiken vaker dan de islamitische de pil en doen ook vaker aan 'double dutch'. De Caribische groep zit er ook op deze punten 'tussenin'.

Hoe kan het dat meisjes, ondanks een betere kennis van seksuele risico's dan jongens, een hogere risicoperceptie, een sterker vertrouwen in hun vermogen een condoom te gebruiken en een sterkere in-

tentie tot condoomgebruik ze vervolgens feitelijk toch minder vaak gebruiken? Bij de eerste keer seks beschermen ze zich nog even goed als de jongens, maar bij de laatste keer seks gebruiken ze zowel pil als condoom significant minder. Nadere analyses van ons materiaal laten zien dat het niet zozeer de meisjes met een *zekere* intentie tot condoomgebruik maar vooral de meisjes die de *waarschijnlijke* intentie hebben uiteindelijk relatief vaak toch geen condoom gebruiken. Juist de niet geheel zekeren lijken relatief vaak van hun voornemen afgebracht te kunnen worden. Het gegeven dat dit bij meisjes vaker dan bij jongens gebeurt is ook in andere studies gevonden (zie bijvoorbeeld Abraham & Sheeran, 1993; Bell et al., 1999; Vanwesenbeeck et al., 1999). Een context van (heftiger) verliefdheid en druk uitgeoefend door de jongen kunnen hierin een rol spelen. Verder lijken van belang de ook in deze studie gevonden relatief geringe seksuele ervaring (met opwinding, masturbatie en exposure aan seks) en seksuele assertiviteit van meisjes en hun relatief sterke relatiegerichtheid, empathie en gevoelens van schaamte en schuld.

Vergelijkingen met 1995

Op een aantal punten wijzen de bevindingen in 1995 en in 2002 in dezelfde richting. Ook in 1995 werd, bijvoorbeeld, gevonden dat meisjes beter scoorden dan jongens op kennis inzake seks en seksuele risico's en ook toen werd gevonden dat de kennis van autochtone jongeren beter was dan van allochtone jongeren. De nu vastgestelde verschillen tussen de seksen en tussen de bevolkingsgroepen in tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit werden eveneens in Jeugd en Seks 1995 gevonden, alhoewel in die studie het feit dat de Caribische groep in tolerantie niet onder doet voor de Nederlandse onzichtbaar bleef door het hanteren van de categorie 'allochtonen'. In 1995 werd, evenals hier, gevonden dat jongens vroeger hun 'eerste keer' hebben dan meisjes en dat niet-Nederlandse jongens bovendien vroeger zijn dan Nederlandse. Voor meisjes vonden Brugman e.a. het omgekeerde, maar ook hier maakt onze differentiatie binnen de groep allochtonen duidelijk, dat alleen de islamitische meisjes, niet de Caribische, in deze van de Nederlandse verschillen. Overeenkomstig is weer, dat ook in 1995 een discrepantie gesignaleerd werd tussen een (vergelijkbaar) hoge intentie tot condoomgebruik en een lager feitelijk gebruik. En het seksverschil in recent condoomgebruik ten nadele van meisjes werd ook al in Jeugd & Seks 1995 gevonden.

Expliciete vergelijkingen van onze gegevens met de cijfers van Brugman e.a. uit 1995 in de zin van historische trends, zijn echter zeer moeilijk te maken,

omdat de onderzoeksgroepen in beide studies sterk verschilden, zowel wat betreft opleidingsniveau als wat betreft leeftijd en omdat er in de twee studies gebruik is gemaakt van verschillende vraagstellingen. Zo werd bijvoorbeeld in Jeugd & Seks 1995 gevraagd naar het condoomgebruik bij de laatste partner en niet bij de laatste geslachtsgemeenschap. Wat betreft ervaring met geslachtsgemeenschap en condoom- en pilgebruik bij de eerste keer seks is de wijze van vraagstelling daarentegen wel te vergelijken en onlangs is die vergelijking uitgevoerd op qua leeftijd en opleidingsniveau overeenkomstige deelsteekproeven (Vogels e.a., 2002). Gevonden wordt, om te beginnen, dat er sprake is van een daling in de leeftijd waarop men met seks begint. Dat geldt vooral voor jongens en voor leerlingen van West-Europese afkomst. Verder wordt er een significante stijging gevonden in het gebruik van een condoom bij de eerste keer seks die met name te verklaren is door de stijging op dat vlak bij de niet-West-Europese jongens. Er is, voor de hele groep bekeken, geen stijging in het gebruik van de pil bij de eerste keer, noch in het gebruik van Double Dutch. Alleen voor de subgroep van niet-West-Europese leerlingen is dat wel het geval. Het pilgebruik bij de eerste keer seks lijkt bij deze groep zelfs meer dan verdrievoudigd. De Stichting Farmaceutische Kengeltallen meldde onlangs een daling van het pilgebruik in Nederland. Dit wordt hier in ieder geval voor de VMBO-leerlingen van niet-West-Europese afkomst tijdens hun eerste geslachtsgemeenschap niet onderschreven. Met name de jongens van niet-Nederlandse achtergrond en, in het geval van pilgebruik ook de meisjes, lijken zich in de afgelopen jaren tijdens hun eerste sekscontact beduidend beter te zijn gaan beschermen.

Wat condoom- en pilgebruik betreft tijdens *de laatste keer* seks zijn, zoals gezegd, de cijfers uit 1995 moeilijker te vergelijken met die van nu. Wel kan hier gesignaleerd worden, dat anno 2002 voor de jongens ook bij de laatste keer seks geen verschillen naar etnische achtergrond meer gevonden worden in condoomgebruik, terwijl die begin negentiger jaren duidelijk wel gevonden werden (zie bijvoorbeeld Danz, Vogels & Gründemann, 1993). Voor de meisjes wordt nu echter (nog steeds) gevonden, dat islamitische en Caribische meisjes, zowel in vergelijking met jongens van dezelfde achtergrond als in vergelijking met Nederlandse meisjes relatief vaak pil noch condoom gebruiken.

Effectiviteit van het nieuwe lespakket 'Lang Leve de Liefde'

Zowel het oude als het nieuwe pakket Lang Leve de

Liefde hebben als doel de relevante kennis, attitudes, risicoperceptie, vaardigheden, gedragsintenties en het beschermingsgedrag op het terrein van seksualiteit te bevorderen. Het oude pakket is op deze punten al effectief gebleken (Schaalma, 1995). Het nieuwe pakket stelde zich daarnaast sekse- en etnisch specifieke effecten ten doel, zoals bijvoorbeeld een verschuiving bij jongens in de richting van meer empathie tegenover een verschuiving bij meisjes in de richting van meer assertiviteit.

De resultaten van de Genesis-studie laten zien dat de eerder aangetoonde effecten van het oude pakket behouden blijven in het nieuwe pakket. Op alle onderzochte terreinen evenaren de effecten van het nieuwe pakket minstens die van het oude. Ongeacht het pakket dat werd gebruikt, geven scholieren na afloop van de lessen blijk van meer kennis over seksuele risico's, zijn attitudes ten aanzien van condoom- en pilgebruik positiever, denkt men liberaler over genderrollen in seksualiteit en is de waardering van zowel relatiegerichte als lichaamsgerichte aspecten van seksualiteit omhoog gegaan. Opvattingen over de ernst van soa en de risicoperceptie ten aanzien van soa, aids en zwangerschap zijn versterkt, er wordt meer over seksualiteit en seksuele risico's gecommuniceerd met vrienden en de verkering en de intentie om condooms te gebruiken is sterker. Vaardigheden als het durven kopen van condooms en het bij zich dragen van condooms zijn versterkt en scholieren schatten hun assertiviteit, grensstellende vaardigheden en effectiviteit ten aanzien van condoomgebruik in seksuele contacten hoger in. Mede gezien het relatief lage aantal 'ervarenen' in de steekproef, zijn verbeteringen in het feitelijke beschermingsgedrag na de schoolse voorlichting echter niet aan te tonen, maar van een sterke verbetering op dat uitermoeilijk punt lijkt in ieder geval geen sprake. Feitelijk gedrag blijkt, ongeacht het gebruikte pakket, uitermate moeilijk te beïnvloeden.

Op een aantal aspecten levert het nieuwe lespakket betere resultaten op dan het oude pakket. Leerlingen die les kregen met het nieuwe pakket laten een grotere kennistoename zien, vertonen een sterkere liberalisering in attitudes ten aanzien van homoseksualiteit en hebben naar eigen inschatting meer geleerd over het aangeven van grenzen en wensen op het gebied van seksualiteit. De training van docenten blijkt daarnaast een meerwaarde te hebben. Zo schatten scholieren met een getrainde docent de hoeveelheid geleerde kennis, en de versterking van de intentie tot en de eigen-effectiviteit in communicatie en beschermingsgedrag hoger in dan de andere scholieren. Ook beoordelen scholieren (vooral jongens) van getrainde docenten het leerlingenboekje en de video uit het

nieuwe pakket positiever dan de andere scholieren. Bovendien behalen scholieren van getrainde docenten op de korte termijn een (nog) grotere winst wat betreft de kennis van seksuele risico's, het liberalisme ten aanzien van genderrollen in seksualiteit, zelfbevrediging en seks voor het huwelijk en de tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit.

Het nieuwe pakket laat daarentegen (evenals het oude trouwens) helemaal niet de verhoopte naar sekse gedifferentieerde effecten zien. Ook de docententtraining heeft hierin geen meerwaarde. Wat betreft het adequater inspelen op verschillende voorlichtingsbehoeften van meisjes en jongens, is het vernieuwde Lang Leve de Liefde niet in haar opzet geslaagd. Voor wat betreft etniciteit komen er een paar gedifferentieerde effecten naar voren, dit echter in gelijke mate voor het nieuwe en het oude pakket. Zo wordt het verschil tussen allochtone en autochtone leerlingen in intentie tot condoomgebruik bij losse contacten kleiner, aangezien de allochtone leerlingen op de korte termijn een sterkere stijging in intentie vertonen dan de autochtone leerlingen. Overigens blijft het verschil tussen allochtonen en autochtonen in intentie bij vast contact ongewijzigd.

De behaalde kenniswinst na afloop van de lessen stabiliseert zich op de langere termijn bij scholieren die les kregen met het nieuwe pakket. Scholieren die les kregen met het oude pakket halen op de langere termijn een deel van de opgelopen achterstand in. De meerwaarde van de training houdt op de langere termijn stand: scholieren die les kregen van een getrainde docent hebben ook op de langere termijn de meeste kenniswinst behaald. De meerwaarde van de docententtraining op de korte termijn in het verminderen van het seksueel conservatisme en de intolerantie ten opzichte van homoseksualiteit, wordt echter op de langere termijn niet teruggevonden. De scholieren zonder getrainde docent boeken namelijk juist op de langere termijn winst op deze aspecten, terwijl de attitudes van de scholieren met een getrainde docent zich min of meer stabiliseren. Het lijkt er dus op dat de docententtraining zorgt voor een versneld, want al op de korte termijn, optreden van gunstige effecten. De zich trager voltrekkende winst bij de scholieren met een ongetrainde docent kan een uitgesteld effect van het lessenpakket zijn (het zogenaamde 'sleeper effect'), of een weerslag van ontwikkelingen die ook zonder het krijgen van lessen over seksualiteit tot stand zouden zijn gekomen en behoren bij het ouder worden.

Conclusie

De school vormt, ook voorafgaand aan de seksuele

vorming met Lang Leve de Liefde, voor meisjes en jongens in de onderbouw van het VMBO, de belangrijkste bron van informatie over seks, iets dat, gezien de relatief goede schoolse voorlichting in Nederland, in andere landen wel eens anders zou kunnen liggen. Er wordt echter ook hier (nog) zeer beperkt over seks gecommuniceerd: meer dan een derde van de onderzoeksgroep heeft nog nooit over seksuele gevoelens gesproken en bijna de helft nog nooit over seksuele risico's. Op het vlak van pil- en condoomgebruik (althans bij de eerste keer seks) zien we geen verslechtering ten opzichte van 1995 en bij groepen van niet-Nederlandse afkomst wordt zelfs een verbetering geconstateerd. Desondanks wordt er door veel VMBO-scholieren echter aanzienlijk seksueel risico gelopen. Bijna één op de vier gebruikt bij de eerste keer seks pil noch condoom. Bij de laatste keer seks is dat ongeveer één op de zes. Vooral meisjes van niet-Nederlandse achtergrond gebruiken relatief vaak helemaal niets. Seksuele kennis, attitudes, vaardigheden en seksueel (beschermings)gedrag van VMBO-scholieren laten anno 2002 bovendien nog steeds veel seksstereotypie zien: jongens zijn, bijvoorbeeld, meer ervaren op allerlei vlakken, meer gepreoccupeerd met seks en assertiever, meisjes zijn onzekerder en kennen meer schaamte en schuldgevoelens. Zij zijn wel sterker gemotiveerd tot het juiste beschermende gedrag, maar beschermen zich uiteindelijk minder vaak dan jongens.

Seksuele voorlichting is dus onverminderd van het grootste belang. De schoolse setting vormt hiertoe, in eerste instantie, de aangewezen context, aangezien daar in principe alle jongeren op een relatief intensieve manier kunnen worden bereikt. Het nieuwe Lang Leve de Liefde blijkt in vele opzichten een effectief pakket voor seksuele vorming in de schoolse setting. Evenals in het geval van programma's die in het buitenland effectief zijn gebleken (zie bijvoorbeeld Jemmott & Jemmott, 2000) kan dat voor een belangrijk deel toegeschreven worden aan het sociaal cognitieve perspectief en de expliciete aandacht voor vaardigheden op het vlak van seksualiteit. Desondanks zal er in de toekomst aan de seksespecificiteit alsook aan de culturele specificiteit van de seksuele vorming meer aandacht geschonken moeten worden. Bovendien blijkt het feitelijke gedrag van scholieren, met de beperkingen die seksuele vorming in de schoolse setting ook wel degelijk kent, aanzienlijk moeilijker te beïnvloeden dan hun kennis en attitudes, zelfs op de korte termijn. Het is wellicht ook onrealistisch om te verwachten dat het seksuele gedrag van jongeren rigoreus verandert op basis van zes lessen op school. Veranderingen zijn daarnaast soms moeilijk vast te houden voor de lange termijn. Om veilig vrijgedrag te

bestendigen, zal er in de hogere klassen opnieuw, aansluitend bij kennis, houdingen en ervaringen op dat moment, aandacht aan het onderwerp moeten worden besteed. Daarnaast moet gezocht worden naar wegen en (seks- en cultuurspecifieke) settings om jongeren, in aanvulling op de seksuele vorming op school, systematischer maar ook meer 'op maat' op het belang van gezond seksueel gedrag te wijzen en hen de daartoe benodigde vaardigheden aan te leren.

Literatuur

- Abraham, C.S., & Sheeran, P. (1993). In search of a psychology of safer-sex promotion: beyond beliefs and texts. *Health Education Research, 8*, 245-254.
- Bakker, F., & Sandfort, T.G.M. (2001). *Veilig vrijen en condoomgebruik bij jongeren en jong volwassenen. Stand van zaken september 2001 en ontwikkelingen sinds april 1987*. Utrecht: NISSO.
- Bajema, C. (2001). Omgaan met ongewenst seksueel gedrag op school. Copingstrategieën van jongeren in het voortgezet onderwijs. [Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen]. Assen: Van Gorcum.
- Bell, N.J., O'Neal, K.K., & Schoenrock, C.J. (1999). Gender and sexual risk. *Sex Roles, 41*, 313-333.
- Brugman, E., Goedhart, H., Vogels, T., & van Zessen, G. (1995). *Jeugd en Seks 1995. Resultaten van het nationale scholierenonderzoek*. Utrecht: Uitgeverij SWP.
- Danz, M., & Vogels, T. (1994). 'Hoe kan een jongen nou maag blijven?' Kennis en opvattingen van Turkse en Marokkaanse jongens en meisjes over seksualiteit. *Jeugd & Samenleving, 24*, 622-639.
- Fulpen, M. van, Bakker, F., Breeman, L., Poelman, J., Schaalma, H., & Vanwesenbeeck, I. (2002). *VMBO-scholieren, seksualiteit en seksuele vorming. Een effectonderzoek naar de vernieuwde versie van het lespakket "Lang Leve de Liefde"*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Jemmott, J.B., & Jemmott, L.S. (2000). HIV risk reduction behavioral interventions with heterosexual adolescents. *AIDS, 14*, Suppl. 2, S40-S52.
- Rademakers, J. (2002). *Abortus in Nederland 1993-2000*. Heemstede: Stisan.
- Rademakers, J., Luijckx, J.B., van Zessen, G., Zijlmans, W., Straver, C., & van der Rijt, G. (1992). *AIDS preventie in heteroseksuele contacten; risico-inschatting, voornemen en interactie*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Schaalma, H., Kok, G., & Peters, L. (1993). Determinants of consistent condom use by adolescents: the impact of experience of sexual intercourse. *Health Education Research, 8*, 255-269.
- Schaalma, H. (1995). *Planned development and evaluation of schoolbased AIDS/STD education*. Proefschrift Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht.
- Vanwesenbeeck, I., Bekker, M., & van Lenning, A. (1999). Vrouwen en mannen in heteroseksuele interactie. Een onderzoek onder Nederlandse studenten. *Tijdschrift voor Seksuologie, 23*, 8-16.
- Vanwesenbeeck, I., van Zessen, G., Ingham, R., Jaramazovi, E., & Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: an integrated review of the evidence. *Psychology and Health, 14*, 25-50.
- Vogels, T., Buitendijk, S., Bruil, J., Dijkstra, N., & Paulussen, Th. (2002). *Jongeren, seksualiteit, preventie en hulpverlening: een nieuwe situatie? Een verkenning*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.

English summary

Sexuality and sexual risks among secondary school pupils in 2002

Results of a study of behavior and attitudes related to sexuality and sexual risks among secondary school pupils (N=1590, average age is 14.2 years) are described. In addition, results of an effect evaluation of an improved program for sex education are reported. Findings are, among many others, that 22% of this group has had sexual intercourse, which is slightly higher than was found in 1995. Risk perception, attitudes and behavioral intention regarding condom use are quite good. Only among groups of non-Dutch origin, condom use during first intercourse seems to have increased slightly since 1995. Many members of the study group still run considerable risks: Almost one in four used condom nor contraceptive pill during first intercourse, during last intercourse this is one in six. Further, sexual behavior and attitudes among this group are still featured by many gender stereotypes. Gender differences are most outspoken in the group of Islamic background. The improved sex-ed program appears a successful program for school-based education in many respects, although more attention should be given to gender- and ethnic-specific elements. In addition, actual behavior change is hard to realize as an effect of six lessons at school. School-based sex education is utterly important, but should not be limited to the lower classes only and should be completed in a systematic way by well-measured and well-targeted (gender- and culture-specific) education in non-school-based settings.